

Kristóf Luca

SHLAPENTOKH, VLADIMIR–VANDERPOOL,
CHRISTOPHER–DOKTOROV, BORIS: THE NEW
ELITE IN POST-COMMUNIST EASTERN-EUROPE
(Texas A&M University Press, 1999)

Az utóbbi öt-tíz év folyamán számos szociológiai, politológiai tanulmánykötet jelent meg angolul a kelet-európai változásokról. Ezek egy részében az angol nyelv elsősorban lingua franca-ként szolgál a cseh, lengyel, orosz, magyar társadalomkutatók számára, de az is gyakran előfordul, hogy amerikai, vagy Amerikában élő kelet-európai származású professzorok szerkesztik, társszerkesztik ezeket a válogatásokat. Az amerikai (nem nyugat-európai) szociológusok részvétele, és a térség iránti érdeklődése sokszor igen értékes hozzájárulást jelent a „helyi” tudomány számára is; gondoljunk csak David Stark, John Higley és mások munkáira. Ebben a kötetben Oroszország és másik hat volt szovjet tagország kutatóinak tanulmányai jelennek meg egy amerikai és két orosz (egy Amerikában élő és egy oroszországi) szociológus szerkesztésében.

A *The New Elite in Post-Communist Eastern Europe* a Texas A&M University Press *Eastern European Studies* című könyvsorozatának tizedik darabja. Az ezt megelőzők témái közül néhány: a csecsen háború, a szovjet média a peresztrojka első fázisában, a boszniai háború nyugati recepciója (a sorozat kilencedik darabja Téglás Csaba *Budapest Exit: A Memoir of Fascism, Communism and Freedom* című könyve).

A bemutatni kívánt kötet címe a Kelet- és Közép-Európa fogalom tisztázatlansága miatt talán kissé félrevezető. Ebben a kötetben hiába keresnénk például Magyarországról, Lengyelországról vagy akár Romániáról szóló tanulmányokat. Kelet-Európa címszó alatt a szerzők kizárólag a volt szovjet tagköztársaságokat értik, Litvániától a kínai határig. Ezen belül a könyv legtöbb tanulmánya Oroszországgal foglalkozik.

A kelet-európai társadalmi-gazdasági változások kapcsán a társadalomtudomány egyik legizgalmasabb kutatási területévé az elitek viselkedése, cserélődése, rekrutációja vált. Nem véletlenül, hiszen a mindenkori elitcsoportok markáns szerepet játszanak az új társadalmi struktúra kialakításában, jelentős hatással annak jellemzőire. Az elitek tagjai hozzák azokat a döntéseket, melyek a társadalom egészére befolyással vannak, így az elit változásai szorosan összefüggenek a teljes társadalom átalakulásával, adott esetben annak előfeltételül is szolgálva.

A szerkesztők bevezető tanulmánya a politikatudomány diszciplínáját, valamint Pareto és Mosca elitelméletét jelöli meg konceptuális keretként. Pareto szerint a (politikai) elitnek két típusa van: a kormányzó elit, mely a konkrét kormányzati hatalmat vagy az afölötti kontrollt gyakorolja (például a parlament tagjaként), valamint a nem kormányzó elit, azaz olyan, hatalommal és privilégiumokkal rendelkező csoportok, melyek tagjai nem vállalnak nyíltan politikai szerepet, mégis nagy befolyással vannak a politikai folyamatokra és magára a kormányzó elitre is. A nem kormányzó elit Mosca

terminológiájában az uralkodó osztállyal azonosítható. A „fiatal demokráciák” vizsgálata során a két elittípus viszonyának megértése különösen fontos, és nem csak a társadalomtudósokat foglalkoztató probléma. A közbeszédben, a napi politikai vitákban is gyakran felmerülnek olyan kérdések, mint kié „valójában” a hatalom, kiknek az érdekei irányítják a politikai folyamatokat.

Pareto leírása az elitek körforgásáról jól alkalmazható a posztszovjet világra. Az utóbbi tizenöt év során a kormányzó és nem kormányzó elit egyaránt megváltozott. A régi kormányzó elit egy része az újba is bekerült (nagyobb mértékben, mint Közép-Kelet-Európában), míg mások a nem kormányzó új kapitalista elit tagjai lettek (a magyar szociológusok Bourdieu-től átvett terminológiájában ez a folyamat a politikai és gazdasági elit közötti tőke-átváltásként jelenik meg). Shlapentokh és Vanderpool szerint a térség politikai rendszereinek instabilitása a kormányzó és nem kormányzó elit közötti hatalmi viszony állandó változásának a következménye.

A szerzők utalnak rá, hogy a posztkommunista új elitek összetevődése milyen sok vita tárgya volt a társadalomtudományban. Szerintük két iskola látszik kirajzolódni ezekből a vitákból: az egyik szerint a régi párt-nómenklatúra elitnek sikerült átmentenie magát az új elitbe, és ez azt eredményezte, hogy az új elit eszméit és életstílusát tekintve igen hasonlít a régire. A másik iskola szerint viszont ellenkezőleg, az új társadalmi közegben az új elit hasonította magához a nómenklatúra tagjait, célok és viselkedés tekintetében. A kötet tanulmányainak szerzői között mindkét álláspont képviselői megtalálhatók, míg a szerkesztők a bevezető tanulmányban a második állásponthoz csatlakoznak, melyet a kötetben prezentált empirikus adatok (a nómenklatúra tagok aránya az új elitben) véleményük szerint jobban alátámasztanak.

Az egyes volt tagországokat összehasonlítva az adatok azt mutatják, hogy Litvániában és Moldvában a legalacsonyabb a régi nómenklatúra-tagok aránya, Ukrajnában és Belorussziában valamivel magasabb, de még mindig alacsonyabb, mint Oroszországban; Kazahsztánban és Üzbegisztánban, ahol pedig még magasabb. A különbségek ellenére az összes országról megállapítható, hogy a régi elit tagjai jól alkalmazkodtak az új körülményekhez, például elfogadták a nacionalizmus köré szerveződő új hivatalos ideológiát.

A térség említett instabilitása nagyban meghatározza elitjeinek mentalitását és viselkedését, különösen, mivel az instabilitás nem csak a politikai, hanem a gazdasági elitre is kiterjed. Bizonytalannak vélt helyzetük miatt az elit tagjai hajlamosak rövid távú célokra koncentrálni hosszabb távúak helyett, ami sokszor a törvények áthágásához és az elitpozíció túlzott kihasználásához vezet az azonnali nyereség érdekében. Ez a bizonytalanság okozza az elit egy helyi jellegzetességét: tagjai külföldön fektetik be pénzüket és gyermekeiket is sokszor ott telepítik le, a magasabb életszínvonal mellett egy menekülési útvonalat is biztosítva a családnak, míg a nyugati elitnek még a „rablólovag” tagjai is általában saját országukban fektetnek be. Tulajdonképpen nem arról van szó, hogy a posztszovjet elit tagjai egoisztikusabban viselkednének, mint a demokratikus társadalmakban élő társaik (hiszen azok is kellően egoisztikusak), hanem arról, hogy a posztszovjet elit saját érdekei jóval kevésbé esnek egybe az osztálytársadalmi érdekekkel, az ország gazdasági prosperitásával.

A *New Elite...* kötet térben és témában rendkívül változatos tanulmányait négy fejezetben találjuk meg. Az első fejezet a *Posztkommunista elitek: Áttekintés* címet viseli. Olyan elméleti jellegű tanulmányok kaptak itt helyet, mint Olga Kriszhanovskaia és

Stephen White *A nómenklatúrától az új elitig* című munkája vagy Yurii Levada *Az elit és a tömegek a közvéleményben*. A második fejezet címe *Elitek a volt szovjet köztársaságokban*. Ez a rész az említett hat tagköztársaság (Litvánia, Moldova, Ukrajna, Belorusszia, Kazahsztán és Üzbegisztán) politikai elitjének jellemzőit mutatja be empirikus vizsgálatok alapján. A harmadik fejezet az oroszországi regionális elitekről szól: Petra Stykow a szaratovi régiót, Midhkat Faruksin Tatárföldet, Vladimir Shubkin Szibériát, az Altaj vidékét vizsgálta. Tanulmányaik rávilágítanak arra, hogy a centralizáltak tűnő Oroszországban igen erős, Moszkván kívüli hatalmi központok is léteznek. Végül a negyedik rész – az *Elittípusok* – szervező elve a különböző elitcsoportok bemutatása: Ivan Kukolev az orosz üzleti elitről, Vladimir Palagin az új mezőgazdasági elitről, Tatiana Marchenko a nők elitbeli szerepéről ír.

Jelen keretek között nem vállalkozhatom a kötet mind a huszonekét tanulmányának bemutatására. Az utolsó részből önkényesen választottam két írást: Alexander Boronin *Az akadémiai elit a poszttotalitáriánus időkben*, és Vladimir Zakharov *Politikai hatalom és tudomány* című munkáját. Választásom a sokkal jobban ismert és kutatott politikai és gazdasági elit elemzései helyett a marginálisabb témaként megjelenő, ám izgalmas kulturális elitre esett.

1991 előtt a Szovjetunió tudományos nagyhatalomnak számított, a felfújtt állami apparátusban dolgozó tudósok életszínvonala messze meghaladta az átlagot. A Szovjetunió szétesése után ez a rendszer összeomlott, az emigrációtól megtizedelt, előregező tudósközösség elvesztette privilégiumait. A tudomány presztízse mélyre hanyatlott, rendszerlegitimáló szerepének elvesztésével a politikai és gazdasági elitre gyakorolt befolyása (különösen az új fiatal elit körében) is elveszett. A tudományos közösség összetartása és egymás iránti lojalitása is felmorzsolódott, vagy már csak a hierarchia legfelsőbb szintjén érvényesül.

Boronin és Zakharov egyetértenek abban, hogy az (most már orosz) akadémiai struktúrában két markáns elittípus létezik, melyek között az átfedés minimálisnak mondható. A tudomány formális elitje a bürokratikus hierarchiából vezethető le. Hatalmilag legerősebb csoportját a központi tudománypolitikai adminisztráció munkatársai alkotják. A formális elithez tartozik a tudományos intézetekben dolgozó professzionális adminisztratív apparátus is. Ők nem vesznek részt a kutatásban, de meghatározzák a kutatási témákat és a munkakörülményeket. Végül ide tartoznak a tudósok adminisztratív hierarchiájában magasan állók (igazgatók, osztályvezetők), akik kutatók is és bürokraták is egyszerre. Ezek a csoportok diszponálnak a kutatási erőforrások felett.

A formális struktúra mellett létezik egy másik, a tudományos teljesítmény által meghatározott informális elit. Ennek elit voltát nehezebb meghatározni, de egy-egy szakterületen belül dolgozók számára mindig világos, hogy kik azok, akik „érnek valamit”. Az informális elit tagjait személyes, a tudományos kutatás melléktermékeként kialakult kapcsolatháló köti össze, mely jellemzően intézményközi és interdiszciplináris. A tudomány formális és informális elitje nyilván sehol nem esik teljesen egybe, de a Szovjetunióban a politikai hatalom direkt beavatkozásai minimalizálták a két csoport közötti átfedéseket, ami mindmáig kihat a struktúrára.

A kilencvenes évek során egy új elitcsoport is megjelent az akadémiai rendszerben: azon kutatók pozíciója erősödött meg, akik az állami tudományfinanszírozási rendszer összeomlása után képesek voltak adaptálódni az új viszonyokhoz, alternatív kutatási

forrásokat találni, új lehetőségekkel élni, külföldi kapcsolatokat létrehozni. Azonban az erre leginkább képes kutatók közül (akik az informális elit középgenerációjával azonosak) igen sokan emigráltak. Az Egyesült Államok, Nyugat-Európa és Japán összes nagy egyetemén megtalálhatók az orosz természettudósok, főleg matematikusok és fizikusok.

Az otthon maradók helyzete nem könnyű. Oroszország az összes fejlett ország közül a legkevesebbet, a GNP 0,6 %-át költi a tudományra. A politikai elképzelés a tudományos apparátus lecsökkentése volt – a legjobbak átvészelik a forráshiányt, a többiek távoznak a magánszektorba –, azonban nem ez történt: egy akadémiai intézet sem zárt be, a kutatók a moszkvai metró takarítóinál kevesebb fizetéssel vegetálnak (ez a kép a kilencvenes évek végi helyzetet tükrözi). Így a fiatalok számára a tudományos életpálya csak az emigráció lehetőségével együtt válik vonzóvá.

E két tanulmány végkicsengése jelzi az egész tanulmánykötet negatív alaphangulatát. Az amerikai szerkesztők a bevezetőben explicitté is teszik véleményüket: semmi nem úgy történt, ahogy a kilencvenes évek elején a nyugati tudósok nagyobb része – élükön Francis Fukuyamával – optimistán gondolta. A demokratikus kapitalizmus eszkálációja helyett bűnözés, korrupció, oligarchia, az „autokrácia rémálma” vált uralkodóvá a térségben, és csak remélni lehet, hogy az elitek előbb-utóbb, ha nem is tökéletessé, de pozitív és negatív jellemzőikben a nyugati elitekhez hasonlóvá válnak.

A *New Elite...*-hez hasonló kötetek esetében az olvasóban óhatatlanul felmerül a kérdés: milyen olvasótáborra céloznak meg a szerzők, a szerkesztők? Amerikait, kelet-európaiakat, vagy a globális szakmai közönséget? A könyv elején, olyan megállapításokat olvasva, mint hogy „a piacgazdaság kialakulása nem jelenti a politikai és gazdasági egyenlőség növekedését”, a recenzióíró nem feltétlenül érezte magát célközönségnek. Azonban a bizonyos olvasóréteg számára nyilván szükséges alapvetések megtétele után maguk a tanulmányok nem okoznak csalódást. Releváns témájú, adekvát elméleti keretet használó, érdemi információkat tartalmazó írások, melyek a magyar olvasónak is sok újat mondanak a mi figyelmünknek sem éppen a fókuszában álló, nálunk még keletebb-európai elitekről.